

ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СУСПІЛЬСТВІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПОРУШЕННЯ БАЛАНСУ ВЛАДИ І ОПОЗИЦІЇ

У статті розглядаються історичні та теоретичні аспекти революційного процесу як дестабілізаційної форми політичного процесу, намагання зміни правлячої еліти та вектору подальшого розвитку.

Дослідження історичних та теоретичних аспектів революції як механізму зміни політичного процесу привертало увагу науковців ще на початок минулого, ХХ століття. Однак розуміння та вжиток поняття «революція» уперше з'являється в християнській літературі, в добу Середньовіччя трансформується, відмовляючись від астрономічного значення та переноситься в політичне життя і використовується в значенні «реставрація», відновлення політичного режиму, а пізніше – для вказівки на цивільний безлад і зміну влади.

На історію та теорію революції значний вплив мали Англійська та Французька революції, які визначили нове місце революцій в історичному процесі і пов'язали його з прогресом. У ХVІІІ ст. цей термін із політичної площини вживання переходить у соціальну, набуває соціального контексту, починає використовуватися в описі епохальних проривів, фундаментального «перетворення суспільства суспільством». Однак, лише на початок ХХ ст. поглиблюється наукове дослідження поняття «революція» і з'являються перші спроби сформувати ґрунтовну, універсальну її теорію.

Як відомо, найбільш загальну класифікацію теорій революції пропонує відомий польський науковець П. Штомпка, який виокремлює наступні теорії (школи) революції: біхевіористську (поведінкову), психологічну, структурну і політичну, кожна з яких має свої позитивні та негативні риси. Біхевіористська школа (П. Сорокін) зосереджується на причинах «революційного відхилення в поведінці людей» в сфері основних, базових потреб і інстинктів людини. Психологічні теорії (Дж. Девіс, Т. Гарр), концентруються на проблемі комплексних мотиваційних орієнтацій. Структурні теорії революції є продуктом структурних обмежень і напруженості і характеризуються специфічними стосунками між громадянами і державою, шукаючи причини революції на соціальному рівні (Т. Скокпол). В політичних теоріях революцію розглядають лише як політичний феномен, що виникає з процесів, що відбуваються виключно в політичній сфері як результат порушення балансу влади і боротьби суперників за управління державою (Ч. Тіллі).

Безумовно, окрему роль слід відвести теоріям революції К. Маркса та В. Леніна, які істотно вплинули на хід історії ХХ століття, хоча останні десятиліття критикуються як правими так і лівими. Саме остання концепція революції стала домінуючою в ХХ ст. та сформувала цілу низку країн, що отримали назву соціалістичного табору.

Серед перших найбільш відомих робіт, присвячених цій проблематиці, вважається книга Крейна Брінтона «Анатомія революції» (1930-і роки). На основі аналізу чотирьох революцій – англійської, французької, російської 1917 року і американської війни за незалежність – він запропонував концепцію стадій революційного процесу. К. Брінтон виділив: перші стадії революції, безпосередньо пов'язані з падінням старого режиму, період влади помірних, «царство терору і добродетності» і, нарешті термідор.

Чіткіше сферу використання схеми К. Брінтона визначив С. Хантінгтон, який виділив два типи революційних процесів – західні і східні. Перш ніж звернутися до їх характеристики, слід зауважити, що для С. Хантінгтона революція порівняно з іншими видами суспільно-політичних перетворень (повстань, заколоту, бунту, переворотів і воєн за незалежність) – «це швидка, фундаментальна і насильницька, зроблена внутрішніми силами суспільства зміна пануючих цінностей і міфів цього суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, урядової діяльності і політики» і характерна для періодів модернізації [1, с. 270].

Багато суспільств ніколи не переживали революції, і багато століть, що передували сучасній епосі, не знали революцій. На думку

цитованого автора, «Підйом та падіння династій в стародавніх імперіях і почергове затвердження олігархій і демократій в грецьких містах-державах були прикладами політичного насильства, але не соціальних революцій» [1, с. 271].

Революції відбуваються тоді, коли поєднуються певні стани політичних інститутів з певними конфігураціями громадських сил. З цієї точки зору двома передумовами революції, на думку С. Хантінгтона, є: по-перше, нездатність політичних інститутів бути каналами для входження нових громадських сил в політику та нових еліт в сферу управління; по-друге, прагнення громадських сил, відсторонених від участі в політиці, брати участь в ній. Це прагнення зазвичай виникає від властивого групі почуття, що вона потребує якихось символічних або матеріальних придбань, набути яких вона може тільки за рахунок висунення своїх вимог в політичній сфері.

У «західній» моделі політичні інститути старого режиму руйнуються, що спричиняє за собою мобілізацію та залучення до політики нових груп і подальшого створення нових політичних інститутів. «Східна» революція, навпаки, розпочинається з мобілізації в політику нових груп і створення нових політичних інститутів, а закінчується насильницьким поваленням політичних інститутів старого режиму» [2, с. 266].

Західні революції, на думку цитованого автора, викликаються слабкістю традиційних режимів; східні революції – вузькістю режимів, що модернізуються. У західній революції основна боротьба зазвичай відбувається між помірними і радикалами; у східній революції вона відбувається між революціонерами і урядом. Проте і в таких схемах можуть виникати визначені модифікації, що викликаються, наприклад, активним зовнішнім втручанням в хід революційного процесу, як це було у Мексиці з боку США.

Тому для аналізу того, наскільки універсальний хід революційного процесу в різні періоди історії, в різних країнах, російські дослідники І. В. Стародубровська та В. А. Мау пропонують визначити своєрідну «революційну криву». Враховуючи основні чинники, що впливають на хід революції, роль економічних процесів у формуванні траєкторії «революційної кривої» демонструє принципову роль. «Фінансова, а потім і ширша економічна криза супроводжує революцію на усьому її шляху і виступає найважливішою детермінантою діяльності революційного уряду. Вплив економічних зрушень на положення різних прошарків та груп вирішальною мірою зумовлює конфігурацію прореволюційних коаліцій. Нарешті, революційний процес підходить до завершення лише тоді, коли в результаті перерозподілу власності

та економічної влади в суспільстві зможуть сформуватися нові елітні групи. В цілому саме схожість протікання революційних процесів в різні часи і в різних країнах багато в чому визначається спільністю економічного циклу революцій» [2, с. 139].

І. В. Стародубровська та В. А. Мау виділяють стадії революційного процесу, спираючись на дослідження К. Брінтона та С. Хантінгтона. Перша стадія революції, яку традиційно пов'язують з приходом до влади революційного уряду, – це влада поміркованих. В трактуванні цієї стадії у К. Брінтона можна помітити, що вона має складну внутрішню структуру і включає різні за своїм характером етапи: починаючи з моменту загальної єдності, названого К. Брінтоном «медовий місяць» (і формально віднесеного ним до перших стадій революції до наступу влади помірних), і закінчуючи ситуацією двовладдя. Два процеси активно протікають в цей період. З одного боку, відбувається швидка структуризація революційного суспільства, його диференціація відповідно до інтересів тих, що входили спочатку в блок соціальних сил. З іншого боку, йде радикалізація інтересів учасників революції, виразно формуються два протилежних полюси, до яких тяжіють нещодавно ще єдині соціальні угруповання. Ці центри російські дослідники умовно називають «партією кінця революції» та «партією радикалізації революції».

Тут відбувається складне переплетення об'єктивних і суб'єктивних чинників. Суспільство входить в революцію таким фрагментованим і гетерогенним, що його в принципі неможливо утримати у рамках якої-небудь єдиної політичної лінії «причому саме тоді, коли виникає абсолютна необхідність консолідації соціальних сил для захисту завоювань революції та подолання економічних труднощів, структуризація і диференціація суперечливих інтересів заявляють про себе з особливою гостротою» [2, с. 149].

Сили, що прийшли до влади на хвилі широкої єдності та передової для старого режиму ідеології, так до кінця і не можуть звільнитися від ілюзії, що вони і тільки вони здатні виражати інтереси усього суспільства. Але того суспільства, інтереси якого вони прагнуть виражати, вже не існує.

Другий етап – «радикальний» – розпочинається з того, що після перемоги радикалам протистоїть внутрішня і зовнішня контрреволюція, вони вимушені справлятися з ще більш складною економічною ситуацією. Вони використовують комплекс заходів, які насильно стягують суспільство в єдине ціле, що дозволяє їм утримуватися при владі. Ще одна причина пристосованості радикалів до реальних обставин, на думку І. В. Стародубровської та В. А. Мау, криється в тому,

що ідеологія, для них грає іншу роль... Нав'язування суспільству ідеологічних догм (які, до речі, в цілому завжди знаходяться в руслі громадських настроїв) є одним з важливих важелів насильницького забезпечення його єдності» [2, с. 151].

В практичній політиці радикали виступають як прагматики, оскільки вони набагато менш поміркованих обмежені власною програмою і ідеологією та здатні враховувати реально існуючі інтереси та співвідношення соціальних сил, що склалося. Перед радикалами завжди стоять два головні завдання, і обидва вони надзвичайно прагматичні: «забезпечити соціальну базу власного режиму та знайти фінансові ресурси». Ця сторона їх діяльності тісно пов'язана із забезпеченням соціальної підтримки, в поточному плані може вступати з останньою в протиріччя «практичне вирішення цього питання завжди представляє собою компроміс між цими двома цілями, але компроміс з явним ухилом у бік однієї з них. ... Завершення влади радикалів означає, що революція пройшла свій пік, і починається процес «пониження революційної кривої» [2, с. 159, 163].

Щодо наступного періоду, то суть термідора полягала не у поваленні влади радикалів, а в її поступовій трансформації до поміркованості, реалізму і опори на корисливі інтереси.

Отже, термідор – це період активної боротьби за сфери впливу і придбання власності. Послаблення суспільства супроводжується виходом на перший план і посиленням ролі еліти у визначенні політики влади і конкуренцією її різних груп за контроль над урядом. Проте відсутність базового суспільного консенсусу, глибоко конфліктні і навіть взаємовиключні інтереси різних елітних груп не дозволяють сформувати стійку інституціональну структуру постреволюційного суспільства. Тим самим влада залишається надзвичайно нестабільною.

Що стосується типів політичних лідерів і форм політичних дій, необхідних у цей період, то вони принципово не відрізняються від попереднього етапу. Тому не дивно, що у ряді революцій лідери радикальної фази виявлялися в змозі пристосуватися до нових умов.

Процеси послаблення суспільства, консолідації нових еліт і посилення держави, що йдуть паралельно, поступово створюють передумови для зміцнення політичного режиму. Саме з цим моментом зазвичай прийнято вважати, що відбувається завершення революції.

Інші дослідники – Віктор та Володимир Мейтуси по-іншому представляють механізм революції, хоча не відкидають стадії революційного процесу за І. В. Стародубровської та В. А. Мау. Для Мейтусів поняття «революція» має дещо відмінний від попередніх визначень контекст.

Вони розглядають її як «масовий народний виступ проти існуючої системи влади, спрямований на зміну цієї влади і який закінчується її якісними змінами» [3, с. 452]. Якщо перетворення, яке очікувалося від революції, не відбулося, тоді і революції не було.

Загальний механізм революції, на їх думку, однаковий для всіх країн, хоча скрізь має свої особливості розвитку та використання засобів здійснення революцій та закріплення її результатів. Основною умовою виникнення революції є революційна ситуація, час виникнення якої, її форми і темпи розвитку залежать від всієї системи соціально-політичних стосунків: від стану державної машини, міцності позицій панівного класу, від сили революційного класу, його зв'язків з іншими верствами населення, накопиченого їм політичного досвіду тощо. На відміну від радянського варіанту, В. і В. Мейтуси пропонують своє розуміння революційної ситуації, визначення та бачення її передумов. Революційна ситуація, на їх думку, – «нестійкий суспільний стан, за якого достатньо невеликого поштовху в потрібному напрямку, щоб «процес пішов, виникли зміни, що свідчать про початок революції» [3, с. 452].

На думку В. і В. Мейтусів, не має необхідності збройного зіткнення з владою. Проте масовість – це перевага народу, яку забрати неможливо. Розповсюдження невдоволеності населення на усі верстви населення виступає завершальною фазою революційної ситуації.

Цікавою є думка Мейтусів стосовно саме ненасильницького характеру даного виступу в сучасних умовах. Така думка дійсно актуальна у сучасних умовах, зважаючи на механізм «кольорових революцій» на пострадянському просторі, і не тільки там.

Ступінь незадоволеності в суспільстві, за якого можуть у випадку відповідної організації виникнути спонтанні процеси, які спрямовані проти існуючої влади, В. і В. Мейтуси називають «порогом революції». Цей поріг визначає властивість системи сприймати та накопичувати спрямовані на неї дії, щоб в якийсь момент дестабілізація системи виявилася руйнівною.

Безумовно, «жодна країна не має стільки ресурсів, щоб після революції усунути всі свої проблеми, хоча деякі країни можуть на деякий час суттєво уповільнити їх прояв у своїх громадян» [3, с. 457].

Таким чином, аналіз механізму здійснення революції дозволяє стверджувати, що політична теорія для цього визначення пропонує розгляд революції як певної послідовності стадій (етапів) протікання чітко визначених подій, які змінюють одна одну та спрямовані на досягнення єдиної мети – ствердження ідеалів революції в політичній системі даного суспільства.

Бібліографічний список

1. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
2. Стародубровская И. В., Мау В. А. Великие революции от Кромвеля до Путина / Ирина Викторовна Стародубровская, Владимир Александрович Мау ; [2-ое изд. ; пер. идоп.]. – М. : Вагриус, 2004. – 499 с.
3. Мейтус В., Мейтус В. Массы, движения, революции / Владимир Мейтус, Виктор Мейтус. – К. : Ника-Центр, 2008. – 504 с.

В статье рассматриваются исторические и теоретические аспекты революционного процесса как дестабилизационной формы политического процесса, попытки замены правящей элиты и вектора дальнейшего развития.

In the article the historical and theoretical aspects of revolutionary process are examined as a destabilization form of political process, attempt of replacement of ruling elite and vector of further development.